

Ігор Рафальський

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОЕКТ І ЙОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена дослідженню проблем українського націотворення у контексті національного самовизначення. Проаналізовано цивілізаційний контекст українського національного проекту.

Ключові слова: самовизначення, український національний проект, ідентичність.

Ihor Rafalsky. Ukrainian National Project and its Civilizational Context. This article is devoted to the problems of Ukrainian national building in the context of national self-determination. Analyzed civilizational context of the Ukrainian national project.

Key words: self-determination, Ukrainian national project, identity.

Підставовими чинниками національного самовизначення є ідентичність та воля до самостійного облаштування життя спільноти в його політичному, культурному та економічному аспектах. Сформульовані у межах конструктивістського підходу до теорії нації (Б.Андерсон [1], Г.Жон [2], Е.Сміт [3]) закономірності переходу від донаціонального до власне національного стану передбачають оформлення певних уявлень про минуле і майбутнє спільноти, а також розуміння сучасного як шляху досягнення ідеального майбутнього стану, в якому будуть реалізовані основні характеристики повноцінної національної спільноти та подолані всі перешкоди на шляху до цього. Сукупність цих уявлень, що ними й визначається характер нації як « уявленої спільноти » (Б.Андерсон), може бути визначена як певний проект нації.

У національному проекті найбільш значущими елементами є: уявлення про витoki національної ідентичності в історії і культурі минулого; уявлення про націо-

нальну індивідуальність (характер, вдачу, менталітет); уявлення про бажаний статус спільноти у сенсі політичного самовизначення (національна державність, територіальна автономія, статус меншини тощо); уявлення про наявне становище спільноти та перепони для повноцінного розвитку національного життя, що ним накладаються; місія нації у світовому чи цивілізаційному контексті; уявлення про шляхи досягнення бажаного статусу і реалізації національної місії.

Український національний проект, на відміну від проекту «великої російської нації» [4], зародився на ґрунті європейських суспільних ідей Нового часу. В основі цього проекту лежать уявлення про етнокультурну основу колективної ідентичності, особність української історії та мови, виразні індивідуалізовані риси української культури, народ як джерело влади і спільна воля громадян як основа державного суверенітету, та, нарешті, право нації на самовизначення.

Вітчизняні історики Н.Яковенко [5], З.Когут [6] знаходять елементи модерної національної самосвідомості вже в Україні XVII–XVIII ст. Однак дослідники національної ідеї переважно відносять оформлення основних складових національної свідомості чи появу її світоглядних передумов в українському суспільстві до кінця XVIII – початку XIX ст. При цьому визначальним фактором, на їх думку, виступає залучення українського суспільства чи принаймні його освічених прошарків у контекст загальноєвропейських ідейних віянь і суспільних процесів. Цивілізаційні детермінанти українського національного самовизначення висвітлюються, зокрема, у працях О.Забужко [7], М.Розумного [8], І.Шевченка [9], С.Римаренка [10] та ін.

Ідентифікація точки відліку національного самовизначення є досить важливою. Адже від неї залежать основні характеристики національної спільноти, що лягають в основу національного проекту. Йдеться як про об'єктивні дані, на яких базується подальше самовизначення спільноти: територія посідання, чисельність нації, тип господарювання, форми державного і громадського

самоврядування – так і елементи національної самосвідомості, а саме – обсяг історичної пам'яті, культурно-цивілізаційна належність, геополітична роль, панівні мистецькі течії та світоглядні доктрини.

Іншою важливою детермінантою процесу національного самовизначення є самоназва, що може бути успадкованою від попереднього історичного періоду, але, як правило, оформлюється в європейських народів уже в період національних рухів Нового часу. Так самоназва «француз» утвердилася лише в період Великої французької революції та наполеонівських війн. Самоназва «німець» та «італієць» утверджувалася впродовж десятків років від моменту виникнення відповідних національних рухів у ХІХ ст. і аж до створення відповідних держав. Ті самі закономірності простежуються у виникненні й утвердженні самоназв росіян, чехів, бельгійців, румунів та багатьох інших народів Європи.

На думку М.Розумного, наприклад, український проєкт (чи українська ідея, що тут є поняттями-синонімами) увібрав у себе всі основні моделі національного будівництва та на різних етапах виявляв риси французького республіканізму, німецького романтизму, італійської національно-визвольної боротьби, польського і російського месіанізму тощо [11, с.269]. Кожна з цих моделей передбачає свої особливі світоглядні, культурні, аксіологічні, психологічні орієнтації, якими українська ідентичність збагачувалася впродовж двох сторіч до проголошення незалежності і початку національно-державного будівництва у 1991 р.

Хронологічно цей шлях умовно може бути поділений на кілька етапів, кожен з яких мав свої завдання і виводив спільноту на новий рівень національної емансипації.

Відлік першого етапу можна розпочати з кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., коли відбуваються суттєві трансформації в суспільних уявленнях і самоідентифікації нащадків козацької старшини Гетьманщини. Після остаточної втрати автономії, ліквідації гетьманської влади, закріпачення селян і зруйнування Запорозької Січі місцева шляхта опановує нові символи ідентичності та культурні тенденції, що

поширюються з Європи. Це – ліберальні ідеї французької революції, німецький романтизм, гасла польського визвольного руху. Усі ці чинники формують ідейне підґрунтя реформ, якими опікуються російські імператори – Катерина II і Олександр I. Нові ідеї поширюються в новостворених столичних журналах, відображаються в творчості літераторів Жуковського, Капніста, Рилєєва, а також втілюються в спробах реформування соціального, культурного і політичного реформування.

У цьому контексті мала визначати свої межі і свою індивідуальність і нова українська ідентичність. Це самовизначення у вимірах культури, історії, мови, а також цивілізаційної належності стало головним змістом національного культуротворення та ідеологічних пошуків національної інтелігенції впродовж першої половини XIX ст. Свій внесок у творення культурного підґрунтя українського проекту в цей час зробили історик та етнограф М.Максимович, літератор і критик О.Бодяньський, дослідники культурної спадщини українського народу І.Срезневський та М.Костомаров, поети і письменники Т.Шевченко і П.Куліш.

Наступний період націостановлення пов'язаний з визначенням основних соціальних і політичних завдань, що впливали з факту оформлення національної ідентичності. Репресії імперського уряду щодо учасників Кирило-Мефодіївського товариства, а потім і участь Росії в придушенні національних революційних рухів у Європі 1848 р. суттєво загальмували процеси українського самовизначення на територіях, що входили до складу імперії Романових. Та водночас, події 1848 року стали потужним імпульсом для українського національного руху в Галичині, що входила тоді до складу імперії Габсбургів. Відповідно, становлення соціально-політичних аспектів української національної ідеї, що тривало від 1848 до 1917 рр., здійснювалося вже у взаємодії двох спільнот національної інтелігенції – галицької та наддніпрянської.

Типовий представник явища т.зв. консервативної революції, що справила значний вплив на інтелектуалів

Європи міжвоєнного періоду, Дм.Донцов апелює до духу войовничості, права сильного, віталістичних культур, що поширилися в європейській культурі під впливом Ф.Ніцше, Ю.Еволи та ін. Про принципи нового типу націоналізму, який дослідник О.Бочковський назвав паннаціоналізмом [12, с.298], один з його політичних репрезентантів Б.Муссоліні говорив наступне: «Не нація творить державу, як це було в старій концепції, концепції натуралістів, що була базою для публіцистичних міркувань про національні держави ХІХ ст. Навпаки, держава творить націю, що дає народові свідомість його власної моральної єдності, сильної волі, а отже, й творче існування» [12, 301].

Знищення будь-якого вільнодумства в СРСР, до складу якого після Другої світової війни увійшли практично всі українські землі, призвело до того, що подальший розвиток національних проектів відбувався в умовах еміграції. Головним чином це були дискусії між прихильниками одних або інших доктрин, сформованих у попередній бурхливий період суспільних трансформацій та ідейних протистоянь. До певної міри оригінальним явищем можна вважати хіба що публіцистичну спадщину Івана Багряного – письменника і лідера Української революційно-демократичної партії, в якій об'єдналися переважно вихідці з Наддніпрянської України, які опинилися за кордоном внаслідок своєї незгоди з комуністичною ідеологією та практикою національного гніту в СРСР, але не поділяли підходи лідерів ОУН в дусі інтегрального націоналізму.

І.Багрянний став ідеологом демократичного проекту української державності, що мала постати на ґрунті Української РСР внаслідок антикомуністичної революції, яка водночас мала призвести до розпаду імперії. Зв'язок між «соціально-політичною» лівою, привабливою для «трудового українського народу в особі робітничо-селянських мас», та національно-визвольною доктринами були для революційних демократів природним і засадничим. У цьому сенсі Багрянний є послідовником Миколи Хвильового, але, не маючи більше віри в проекти «загірньої

комуни» та «азіатського ренесансу», він став розробником значно ближчої до суспільно-історичних реалій «революційної політичної концепції, закоріненої в достатніх внутрішніх і зовнішніх умовах» [13, с.20].

Коли ці внутрішні і зовнішні умови склалися належним чином, справдилося одне з найбільш суперечливих передбачень Івана Багряного про те, що незалежну Україну будуватимуть кадри, виховані в радянському комсомолі та Комуністичній партії (стаття « $2 \times 2 = 4$ » [13, с.151–155].

Самовизначення – це принцип, згідно з яким кожна спільнота має право на вільне влаштування свого громадського і політичного життя, сама вирішує питання про принципи внутрішньої політичної організації, зовнішньополітичні орієнтації тощо. На підставі цього принципу за кожним народом визнається право на утворення власної держави або добровільне входження в договірні відносини з іншими народами на засадах федерації, конфедерації, союзу держав тощо.

Протягом ХІХ–ХХ сторіч у Європі відбувався неперервний процес національної емансипації та виокремлення все нових національно-державних утворень. Цей процес супроводжувався неодноразовим переосмисленням принципу самовизначення націй.

У національному проекті найбільш значущими елементами є: уявлення про витоки національної ідентичності в історії і культурі минулого; уявлення про національну індивідуальність (характер, вдачу, менталітет); уявлення про бажаний статус спільноти у сенсі політичного самовизначення (національна державність, територіальна автономія, статус меншини тощо); уявлення про наявне становище спільноти та перепони для повноцінного розвитку національного життя, що ним накладаються; місія нації у світовому чи цивілізаційному контексті; уявлення про шляхи досягнення бажаного статусу і реалізації національної місії. На цьому наголошує, зокрема, Л.Нагорна, зазначаючи, що сфера колективної свідомості, що конкретизується у вимірі ідеологічному та політичному, відображає специфічну ситуацію нинішнього українського націотворення і державного будівництва [14].

Національне самовизначення – тривалий і складний процес, він включає в себе не лише акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий історичний процес, що має складну природу і передбачає формування національної свідомості, становлення і розвиток національної культури, громадський і політичний рух за незалежність. Після створення власної держави нація опиняється перед новими викликами самовизначення, що мають як внутрішні витoki, так і зовнішні.

До внутрішніх завдань дослідники відносять необхідність політичного самовизначення, що включає в себе формування політичної системи, органів влади в центрі і на місцях, представницьких органів, судів, виборчої системи, а також утвердження власних форм політичної культури, самосвідомості громадян, традицій урядування і т.ін. [15].

Зовнішні виклики національному самовизначенню впливають з тієї обставини, що виокремлення національної держави чи її створення шляхом злиття територій проживання одного етносу, по-перше, відбувається в контексті актуальних на той час міжнародних проблем, а по-друге, ставить на порядок денний необхідність залучення нової політичної спільноти у систему відносин, які склалися у відповідному регіоні, на континенті чи у світі у цілому. Виникає необхідність самовизначатися щодо багатьох об'єктивних явищ і процесів міжнародного життя, починаючи від встановлення державних кордонів і закінчуючи входженням у міждержавні союзи, блоки, співдружності та інші наднаціональні утворення.

Зрозуміло, що між внутрішніми та зовнішніми чинниками існує тісний зв'язок. В реальній політиці зовнішня активність національної держави, зокрема її участь у тих чи інших інтеграційних проектах, часто має причиною внутрішні обставини, визначається політичною боротьбою і впливом лідерів всередині країни, настроями і світоглядними установками громадян, станом міжнаціональних і міжконфесійних відносин, економічними, соціальними, безпековими аспектами життя держави.

Не менш очевидним є і зворотний вплив, який здійснює зовнішньополітична кон'юнктура на перебіг внутрішніх процесів. Поява, зростання відцентрових настроїв та радикальних політичних вимог, так само, як і соціально-економічні деформації та зубожіння населення, досить часто бувають викликані зовнішньополітичним курсом країни, її інтеграційним чи дезінтеграційним вибором, що здійснюється в конкретних історичних умовах.

Процес національного самовизначення спрямовується двома різновекторними, але на практиці доповнюючими один одного імперативами – з одного боку, імперативом виокремлення національного цілого та забезпечення його самостійного і самоврядного існування, а з іншого – імперативом залучення в регіональну, цивілізаційну і світову систему міжнародних відносин з метою легітимізації свого статусу та повнішого задоволення національних інтересів [16].

Чинники дезінтеграції та інтеграції постають за різних обставин і на різних етапах національного самовизначення з різною мірою очевидності та актуальності. Як правило, національне самоусвідомлення починається з акту виокремлення спільноти всередині того суспільного організму, до якого дійсні або гіпотетичні носії відповідної ідентичності на цей момент належать [17].

Уже на початкових етапах національного самоусвідомлення його важливим елементом стає належність до певної наднаціональної спільноти, що стає додатковим чинником ідентифікації та сприяє її легітимізації. Такий чинник має виразну інтеграційну інтенцію, однак у певних ситуаціях виконує роль додаткового стимулу дезінтеграції існуючої спільноти, що, з національної точки зору, підсиленої конфесійною чи ідеологічною належністю, видається як штучна, побудована на насильстві і несправедливості.

Питання про інтеграцію у межах наднаціональних спільнот є невіддільним від питання про національне самовизначення. Інтегративний чинник може бути більш чи менш важливим у різний час і для різних спільнот. Сама інтеграція може мати різні форми: виявлятися як

форма колективної самосвідомості чи культурної спільності, містячи елементи торгової відкритості та господарської співпраці або ж передбачати формування міждержавних союзів та наддержавних інституцій з функціями органів влади.

Особливістю українського національного проекту було те, що між першими проявами національного самоусвідомлення у його європейських формах Нового часу та утвердженням самоназви «українці» для цілого народу, розділеного кордонами двох імперій, минуло більше сторіччя. Такий тривалий період латентного самовизначення суттєво вплинув на змістовні аспекти національної самосвідомості, спричинивши певну варіативність як у моделі самої національної ідентичності, так і в моделях та стратегіях національного розвитку, в тому числі у напрямі наднаціональної інтеграції.

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсен. – К. : Критика, 2001. – 272 с.

2. Kohn H. The Idea of Nationalism: A study in Its Origins and Dackgrounde (2nd ed.)/ – New York: Collier Books, 1967.

3. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

4. Миллер А. Проект «большой русской нации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/miller-3.htm>

5. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності / Н. Яковенко. – К.: Лаурис, 2012.

6. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 352 с.

7. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К. : Наукова думка, 1992. – 118 с.

8. Розумний М.М. Українська ідея на тлі цивілізації/ М. Розумний. – К. : Либідь. – 2000. – 288 с.

9. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; [пер.з англ.]. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської богословської Академії, 2001. – 250 с.

10. Римаренко С. Соціокультурні подібності та відмінності регіонів України / Етнополітична культура в Україні: реалії і виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2010. – С. 238–269
11. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний – К. 2006. – 203 с.
12. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. – 338 с.
13. Багряний І. Публіцистика. Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багряний. – К. : Смолоскип, Фундація ім. І.Багряного, 1996. – 856 с.
14. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, – 2012. – 322 с.
15. Римаренко С. Права нації та права людини. Етнополітичний контекст / С. Римаренко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, – 2012. – 243 с.
16. Грицак Я. Национализируя многоэтническое государство/Ab imperio. – 2009, № 1 – С. 25
17. Ukrainian National Identity: The «Other Ukraine» WWICS. – Washington D.C. – July 07. – 2011.